ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН В СТАРОДАВНІХ АФІНАХ

Левчук Марія В'ячеславівна
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії
права та держави Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

В основі політичного режиму демократії лежить метод колективного прийняття рішень з рівним впливом учасників на результат процесу або на його суттєві стадії. Антична демократія була однією з форм політичної організації стародавнього міста-держави (поліса), де політичними правами володіли тільки повноправні громадяни, тому полісна демократія на всіх етапах свого розвитку залишалася демократією меншості. Проте і в середовищі громадян існували обмеження в можливості користуванні своїми громадянськими правами. Дослідженню цих обмежень в правах повноправних громадян і присвячена дана стаття.

Стан дослідження проблеми. Дослідження політичних установ Стародавньої Греції розглядалось в роботах дореволюційних вчених з кінця XIX ст. Бузескула, Жебельова С.О., Кареєва Н., де багато уваги приділялась генезису афінської демократії, її організаційній структурі та особливостям функціонування. Радянські вчені в 20-50-ті роки майже не займалися проблемами афінської демократії, полісної організації, прав громадян, оскільки головною сферою їх інтересів були проблеми рабства і класової боротьби в античності. Тільки з кінця 50-х років, після ослаблення жорсткого ідеологічного тиску епохи сталінізму, стало можливим більша різноманітність підходів. Особливо ж активно у радянській історичній науці проблема античного полісу і полісної демократії на загальнотеоретичному рівні досліджувалася (і продовжує досліджуватися вже у пострадянські часи в російській науці) Ю. В. Андреєвим, О. І. Зайцевим, Г. Л. Колобовою К.М., Кошеленком, Е. Д. Фроловим, В. П. Яйленком, окремі аспекти розглядаються в роботах Л. М. Глускіною, Г. Т. Залюбовіною, Л. П. Маринович, В. М. Строгецьким, І. Є. Суриковим, І. А. Шишовою, латвійського вченого Х. Туманса, українського історика Ставнюка В.В.

Викладення основного матеріалу. Афінська демократія була найвеличнішим етапом розвитку античного полісу. Закладені в ті часи основи функціонування системи державного управління стали взірцевими для демократичного улаштування всіх сучасних держав. Всю владу здійснював

©Левчук М.В.

демос, безпосередньо беручи участь у народних зборах, де вирішувались найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя полісу, так і шляхом залучення (переважно за жеребом) на різного роду адміністративні і судові посади.

Утвердження і подальший розквіт афінської демократії пов'язують із періодом закінчення греко-перських війн (500-449 рр. до. н.е.), коли народні збори стали вищим законодавчим і контролюючим органом, де обирались всі вищі посадовці; рішення Екклесії не підлягали контролю. У проміжках між скликаннями народних зборів, безперервно функціонувала Рада 500, уряд Афінської держави, готуючи справи до чергових засідань і контролюючи діяльність посадовців. Органом народовладдя була і Геліея - суд присяжних, що складався з шести тисяч чоловік і захищав державний демократичний лад.

Проявами афінської демократії слід вважати і особливий статус громадянина. Оскільки права і свободи людини в античному суспільстві не носили універсального характеру, то наявність у громадян низки особливих політичних, економічних, соціальних прав суттєво вирізняло їх серед інших соціальних верств. До таких особливих прав повноправних афінських громадян слід віднести: рівність перед законом, право обирати і бути обраним на всі державні посади (крім стратегів і скарбників), право законодавчої ініціативи кожного громадянина, право опротестування рішень народних зборів, право особисто звертатись до суду за захистом своїх прав, володіти землею та ін. Гарантією права кожного на участь у політичному житті служила оплата посад, до якої в IV ст. до н.е. додалась плата за відвідування народних зборів.

Афінські громадяни по праву пишалися своєю приналежністю до найдемократичнішої в Греції держави. В Афінах будь-який громадянин міг виступити в народних зборах з критикою посадових осіб, вносити пропозиції з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Держава захищала не тільки життя і майно своїх громадян, а й свободу їх особистості. Афінянин не можна було ув'язнити до тюрми без судового вироку [1, с. 176].

Такий широкий спектр важливих прав, природно, містив і ряд обмежень в правах в середині категорії найпривілейованішої соціальної групи античного афінського полісу – громадян. Адже не дивлячись на їх найвищий статус, існувала низка обмежень в можливості користуватись своїми громадянськими правами. Підставами для обмеження громадянських прав були: стать, порядок отримання громадянства, вік, проходження військової служби, проходження особливої перевірки «докимасії», вчинення певних проступків. Розглянемо кожну з них детальніше.

Громадянином Афін після закону Перікла 451-450 рр. до н.е. могла вважатись тільки особа чоловічої статі, обидва батьки якої були афінськими громадянами. Жінки, хоч і народжені від повноправних громадян Афін, статусу громадян не набували. Особливо суворе покарання встановлювалось за незаконне привласнення громадянських прав і незаконне включення особи до

©Левчук М.В.

списків громадян – за це, як зазначають дослідники, карали продажем винного в рабство [2, с. 175].

Порядок набуття громадянства теж певною мірою впливав на обсяг громадянських прав. Деякі правові обмеження встановлювались для набуття громадянства не за народженням від афінських громадян, а в силу надання статусу громадянина. В Афінах досить обачливо відносились до надання громадянства іноземцям і цьому приділялась значно більша увага, ніж, наприклад, в Римі. Не дивлячись на те, що за загальним правилом іноземці не могли набувати прав громадянства, історія знає такі виключні випадки, коли громадянство надавалось чужинцям, проте це мало місце в рідких випадках, наприклад, за особливі заслуги перед державою.

Процедура надання громадянства передбачала розгляд цього питання на двох поспіль народних зборах. На останніх народних зборах відбувалось голосування по цьому питанню, при чому таємне. Надання громадянства мало бути схвалене не менше 6000 голосів. Проте, навіть в цьому випадку, це рішення, як, взагалі, і всі закони, прийняті народними зборами, могло бути опротестоване протягом одного року [3, с. 387].

Набуте таким чином громадянство відрізнялось за обсягом прав від громадянських прав, отриманих за народженням від афінських громадян та містило певні обмеження. Так, за твердженням Бузескула В.П., особа, яка отримала право громадянства, наприклад, не могла бути обрана на посаду архонтів; тільки сини його, якщо вони були народжені від законного шлюбу з афінянкою, вступали в усі права афінського громадянина [4, с. 231].

Обмеження прав афінських громадян проявлялось і в тому, що більшість прав надавалось із досягненням особою певного віку, що обумовлювало можливість користуватись окремими громадянськими правами. Як уже було зазначено, всі питання внутрішньої і зовнішньої політики вирішувались на народних зборах (Еклессії), право участі в яких належало всім афінським громадянам, незалежно від майнового стану починаючи з 20 років. До досягнення цього віку особа не могла користуватись своїми громадянськими правами. З 18 до 20 років усі чоловіки обов’язково мали проходити військову службу і лише по її закінченню їм надавались повні громадянські права з можливістю участю в політичному житті полісу.

По досягненню 18 літнього віку, тобто повноліття, юнак ставав ефебом і переходив до особливого суспільного класу учнівської молоді у віці від 18 до 20 років, які мали проходити обов’язкове навчання. Така система остаточно склалась з другої половини V століття до н. е. в Стародавніх Афінах, а пізніше поширюється на всю Грецію. Первинно, до програми навчання входило тільки військове мистецтво, а згодом програма освіти ефебів розширилася до університетської (в сенсі того часу) освіти.

Таким чином, набуття політичних прав, а саме право брати участь у Народних зборах, юнак отримував лише через два роки ефебії, після того, як він

©Левчук М.В.

прослужив два роки в прикордонній варті. Як видно, певні обмеження у здійсненні політичних прав афінськими громадянами існували і вони були пов'язані з обов'язковою військовою службою, уникнути якої для афінських громадян було неможливо.

Проходження обов'язкової військової служби з 18 до 20 років було необхідним для набуття статусу громадянина і внесення до списків громадян дему. Після чого афінський громадянин міг користуватись деякими політичними правами, а саме брати участь в діяльності народних зборів. На народних зборах відбувалось прийняття законів, ініціювати які могли всі громадяни так само як і право виступити мав кожен громадянин, який був присутній на зборах. Також на Народних зборах обирали посадовців. Лише на невелику частину посад (переважно пов'язаних з фінансами і військовою справою) обирали відкритим голосуванням, більшість же посадовців обирали за жеребом.

Проте для права бути обраним на управлінські і судові посади встановлювалось наступне обмеження для громадян – досягнення 30 років. У віці з 20 до 30 років громадянин був обмежений в праві бути обраним на адміністративні і судові посади. З юридичної точки зору, чоловіки, які не досягли тридцятилітнього віку, не вважались повноправними громадянами. Подібно до афінських жінок, вони не мали права звертатись до суду за захистом своїх прав та володіти землею.

Проте і досягнення 30-річного віку давало доступ не до всіх посад в Афінах. Для обрання на посаду геліаста необхідно було досягнення 30 років, проте існували і інші вікові цензи. Так, державних суддів-дієтетів обирали щорічно за жеребом з громадян, які досягли 60 років, тобто з громадян, що належали до старшого призовного віку [5, с. 112]. Від обов'язків дієтетів не можна було відмовитися під страхом накладення атимії (позбавлення громадянських прав). Винятки допускалися тільки для осіб, зайнятих в цей рік на іншій громадській посаді або для осіб, які знаходились за межами країни. Дієтети розглядали значну масу цивільних справ, що стосувались порушення прав і обов'язків, і порівняно незначні кримінальні справи.

Досягнення 40 років було обов'язковою умовою для зайняття посади стратега в Афінах. Крім звичайної кваліфікації, яка пред'являлась до всіх афінських магістратів, стратег повинен був мати власність в Аттиці та законних синів у віці не молодше 10 років.

Для зайняття будь-якої посади, особа повинна була пройти так звану процедуру - «докимасію», сутність якої полягала в перевірці повних громадянських прав, виконання обов'язків військової служби та сплати податків.

Процедура докимасії була обов'язковою для ефебів і нових громадян (які набули такого статусу не за народженням) при занесенні їх до списків громадян. При цьому встановлювалось, чи має дана особа законні підстави на

©Левчук М.В.

право громадянства, наприклад, чи походить вона від батьків-громадян тощо.

Особливо важливим було проходження докимасії для посадових осіб, їй піддавались всі особи, обрані на посади голосуванням або за жеребом перед вступом на посаду; тут докімасія включала перевірку наявності повних громадянських прав і фамільного склепу, виконання військового обов'язку, сплати податків і прояв поваги до батьків.

Процедура докимасії полягала в тому, що особі, яка її проходила, задавали певні питання, метою яких було встановити, чи задовольняє кандидат умовам, необхідним для заняття даної посади (вік, ценз, наявність або відсутність заборгованості на користь держави і т.п.), а також питання, спрямовані на те, щоб виявити громадську і політичну позицію кандидата.

Архонти проходили докимасію перед Радою 500 і перед судом, інші посадові особи - тільки перед судом. Щодо архонтів (чи відбувалась подібна процедура для всіх інших посадових осіб - невідомо) іноді застосовувалося подвійна перевірка в тому разі, якщо кандидат на посаду архонта відповідав незадовільно на поставлені питання або якщо хтось з громадян подавав відомості, що викликали сумнів щодо його права на зайняття посади. В такому разі справа передавалася до суду, який остаточно вирішував питання про допущення кандидата до можливості заняття посади архонта.

Як зазначають дослідники, питання, що ставились кандидату на посаду, аж ніяк не стосувались наявності чи відсутності у нього особистих здібностей до заняття посади; в демократичному місті, яким були Афіни, наявність таких здібностей передбачалася у кожного громадянина [3, с. 425]. Це легко пояснити через досвід і знання, які більшість афінських громадян легко набували завдяки публічності державного життя.

Пересічний афінський громадянин постійно залучався до участі в державному житті полісу. Так, він брав участь у зборах дему та зборах філи, де розглядались фінансові питання про збір грошей і розподіл витрат, приймались постанови, обирались судді і посадовці. Три рази на місяць регулярно він повинен бути присутнім на народних зборах і голосувати за вирішення ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики. Обов'язок громадянина не обмежувався суто голосуванням. Коли наступала його черга, йому доводилося бути посадовцем, в своєму демі або в своїй філі. В середньому через два роки на третій він обирався до Гелієї геліастом, тобто суддею, і він проводив весь цей рік в судах, вирішуючи справи. Не було жодного громадянина, який би не обирався принаймні двічі за своє життя до участі в Раді 500, готуючи всі постанови народних зборів, вирішуючи нагальні справи життя полісу. Нарешті, він міг бути державним посадовцем, архонтом, стратегом чи будь-яким іншим, якщо на нього випадав жереб або вибір. Люди все своє життя проводили в самоврядуванні. Як видно, досвід участі в політичному житті полісу у афінських громадян був визначний, саме тому в процесі докимасії наявність цього досвіду і не перевіряли.

©Левчук М.В.

Тільки при призначенні на посади, що вимагали особливого професійного досвіду і якостей, наприклад, на військові посади, питання, що пропонувалися під час докимасії, ймовірно, стосувалися і особливих якостей кандидата для гідного несення служби на займаній посаді.

Але звичайно метою випробування було лише встановити, чи наявні у кандидата необхідні для заняття місця громадянські якості, тобто чи походить він від батьків-громадян, чи дотримується він відомих державних культів (шанування Зевса і Аполлона), чи брав він участь в походах, чи користується він усіма громадянськими правами стану (чи не була накладена атимія), чи досяг він законного 30-річного віку для зайняття посади тощо.

Докимасія для архонтів після реформ Клісфена, коли на посади архонтів стали обирати не шляхом виборів, а за жеребом проводилась, в першу чергу, для того, аби не допустити до цієї посади випадкових, корисливих і неосвічених людей. Всі, на кого випадав жереб, перш ніж приступити до виконання обов'язків, повинні були пройти перевірку, яку проводила Рада 500. Кандидат мав довести наявність афінського громадянства у обох своїх батьків, відсутність фізичних вад і пороків, благочестя по відношенню до предків, проходження військової служби і повну сплату податків. Після цієї перевірки, архонт приносив клятву виконувати свої обов'язки належним чином і давав обіцянку побудувати золоту статую богам в натуральну величину, якщо буде брати хабарі [6, с. 35].

Істотною частиною перевірки докимасії було встановлення відсутності боргів. Так, наприклад для зайняття посади геліаста необхідним було досягнення 30 років, встановлення, що кандидат не перебуває державним боржником і не позбавлений громадянської честі, тобто не засуджений до атимії, позбавлення громадянських прав [5, с. 96]. Якщо до складу геліеї обиралася особа, яка не мала на те права, то його, в разі доведеності обвинувачення, засуджували до нового покарання або штрафу. В останньому випадку винний утримувався у в'язниці аж до повної сплати початкового боргу і накладеного штрафу.

Після проведення процедури докимасії, особи чоловічої статі, які не пройшли цієї перевірки, не могли бути допущені до виконання державної служби на обрані посади.

Перебування на посадах громадянами теж підлягало деяким обмеженням. Не можна було обіймати дві посади одночасно. Заборонялося двічі обіймати одну посаду, за винятком військових, на які можна було обирати одну особу кілька разів поспіль, навіть з року в рік. На посаду булевта, члена Ради 500, можна було обиратись всього двічі протягом життя.

Всі посадові особи, які виконували державну службу підлягали контролю, а по закінченні терміну служби повинні були давати звіт про свою діяльність. До здачі звіту не можна було бути обиратися на іншу посаду, відлучатися з країни і вільно розпоряджатися своїм майном.

©Левчук М.В.

Участь громадян в народних зборах, безперечно, відносилось до найважливіших громадянських прав. Будь-який афінський громадянин, який вважав себе до того здатним, міг виступити на народних зборах, однак для цього все-таки було потрібно, щоб такий оратор користувався всіма правами громадянського стану. Відтак, існували деякі заборони щодо можливості виголошувати промови на народних зборах.

Право виступу на Народних зборах надавалось в порядку старшинства. Права звертатися до афінського народу міг бути позбавлений громадянин, щодо якого було доведено, що він: не є власником землі; не перебуває в законному шлюбі; нехтує синівським боргом; завдав шкоди суспільній моралі; ухиляється від військових обов'язків; кинув в бою щит; має податкові або інші заборгованості перед державою [6, с. 33].

Особи, які були засуджені до атимії, у формі повного позбавлення громадянських прав, не могли виголошувати промови на народних зборах. Проти тих, хто порушував таку заборону і дозволяв собі публічно виступити з промовою на народних зборах, могла застосовуватись т.зв. «ендексія» – особливе обвинувачення, яке застосовували проти тих, котрі привласнювали собі права громадян, яких вони не мали або за законом, або за постановою суду, в тому числі проти всіх позбавлених прав громадянства, якщо вони були публічними обвинувачами, говорили перед народом і користувалися іншими правами, яких були позбавлені [3, с. 471]. Ендексія або ендейксіс як особлива форма процесу і обвинувачення в окремих злочинах і проступках, полягала у запрошенні посадових осіб на місце, де знаходився порушник для його арешту [5, с. 92].

Обмежувались у праві виступу на народних зборах і особи, які вчинили проступок, що тягнув за собою накладення атимії (наприклад, погане поводженням з батьками, боягузтво на полі бою або інший військовий проступок, розтрата батьківського спадку тощо), але до цього покарання ще не були засуджені постановою суду. Саме проти таких осіб і встановлювались обмеження - до вирішення справи судом такі особи повинні були утримуватися від виголошення промов на народних зборах.

Афінська політична система в період розквіту демократії була демократією для меншості населення. Всією повнотою прав користувались тільки повноправні громадяни, інші ж соціальні групи були суттєво обмежені або цілковито позбавлені прав. Такими соціальними групами були не тільки раби, які не мали ні політичних, ні елементарних людських прав, але і метки та вільновідпущеники. Проте і в середині категорії повноправних громадян існувала низка обмежень в правах. Підставами для обмеження були стать, порядок отримання громадянства, вік, проходження військової служби, проходження перевірки докимасії, вчинення проступків, які вели до обмеження або ж і цілковитого позбавлення громадянських прав.

Використані джерела:

©Левчук М.В.

1. История древнего мира. Расцвет древних обществ / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. М., 1982. – 572 с.
2. Колобова К.М. Очерки истории древней Греции / К.М. Колобова, Л.М. Глускина. – Л., 1958. – 348 с.
3. Реальный словарь классических древностей по Любкеру. Под редакцией членов Общества классической филологии и педагогики Ф. Гельбке, Л. Георгиевского, Ф. Зелинского, В. Канского, М. Куторги и П. Никитина. — СПб., 1885. – 1550 с.
4. *Бузескул В. П.* История афинской демократии / Вступ. ст. Э. Д. Фролова; науч. редакция текста Э. Д. Фролова, М. М. Холода. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. – 480 с.
5. *Чельцов-Бебутов М.А.* Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – СПб., 1995. – 846 с.
6. *Буйчик А. Г., Зайнагабдинова Э. Ч., Сорокина Е. В.* История социума и демократии. В 2 кн. Книга 1: Древний мир, Средневековье и эпоха Возрождения / А. Г. Буйчик, Э. Ч. Зайнагабдинова, Е. В. Сорокина., – СПб., 2015. – 140 с.

Стаття присвячена дослідженню афінської демократії в аспекті прав громадян. Розглядаються обмеження прав афінських громадян за ознакою статі, порядку отримання громадянства, віку, проходження військової служби, проходження перевірки «докимасії», вчинення проступків, які вели до обмеження або ж і цілковитого позбавлення громадянських прав.

Ключові слова: *обмеження прав, Стародавня Греція, демократія, громадянство, докимасія.*

Статья посвящена исследованию афинской демократии в аспекте прав граждан. Рассматриваются ограничения прав афинских граждан по признаку пола, порядка получения гражданства, возраста, прохождения военной службы, прохождения проверки «докимасии», совершения проступков, которые вели к ограничению или же полному лишению гражданских прав.

Ключевые слова: *ограничение прав, Древняя Греция, демократия, гражданство, докимасия.*

The article is devoted to the study of Athenian democracy in the aspect of the rights of citizens. Consideration is given to restrictions on the rights of the Athenian citizens on the basis of gender, the procedure for obtaining citizenship, age, military service, passing «dokimacia» verification, committing misconduct that led to the restriction or the complete deprivation of civil rights.

Key words: *limitation of rights, ancient Greece, democracy, citizenship, dokimassia.*

©Левчук М.В.